

А.Ж. ҚАЗТУҒАНОВА

ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІНЕ АРНАЛҒАН КҮЙЛЕР

Желтоқсанда шындық жырын жырлаймын деп шарқ үрдышын,
Желтоқсанда егеменді ел болсақ деп талпындын.
Кеудемде әлі сызы жатыр сол кездегі салқынның
Айналайын, жас қайраты, жас өркені халқымның.
Мұхтар Шаханов

ХХ ғасырдың соңғы он жылдығына қарай қазақ елі ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздікке жетті. Көне заманнан бастап еркіндік үшін құресіп келген ата-бабаларымыз қан-майданда, жорық үстінде шайқасып келді. Сол азаттық үшін соңғы шайқас 1986 жылы желтоқсан айында болған жастар көтерілісін айтамыз. Бұл көтеріліс жаңа тәуелсіз мемлекетіміздің құрылуына, социалистік одактың ыдырауына алып келіп, қазақ ұлтының еркіндігіне жеткізген оқиға болды.

Бүгінгі күні желтоқсан оқиғасы қазақ музыка мәдениетінде үлкен тақырыптың біріне айналып отыр. Ұлттық музыканың ән, қүй, жыр, симфония, кантата және т.б. жанрларында желтоқсан тақырыбында жазылған туындылар артып келеді. Күй өнерінде бұл көтеріліске байланысты Ф.Ібішевтің «Желтоқсан», Қ.Ұбіғалиевтің «Желтоқсан»¹⁴, В.Питерцевтің «86-жыл», Е.Ұсеновтің ұлт аспаптар оркестріне жазылған «Арнау» атты күйлері дүниеге келді. Бұл макалада аталған домбыра күйлері талдауға алынып, олардың музыкалық ерекшеліктері айқындалады.

«Желтоқсан» аттас күйлерінің екпіні әрқыл болғанымен музыкалық сипаттамасы жағынан қаһарлы, жігерлі естіледі. Күйлердің өлшемі мен қағысы тұрақты. Ф.Ібішевтің «байсалды, мұндана» екпінінде жүретін күй 7/8 өлшемінде жазылып, жыр мақамымен сабактастықты байқатады, күйдегі әрбір такт жырдың тармақтық жолына сәйкес келіп тұрады; Қ.Ұбіғалиевтің «тез» екпінінде жазылған күй 4/4 өлшеміндегі батыс аймағының адудынды күйлеріне тән жасалған. Туындылардың тұрақты тірегі «g-g» дыбыстарына негізделген. Күйлер буынды-көшірмелі құрылымда дамиды. Күй бастамаларының негізін ғұрыптық әндер ішіндегі жоқтауларда кездесетін кіші секундадан басталатын тетрахордпен сабактастырысақ, домбыра дәстүріндегі Сейтектің сексен ерді жоқтап шығарған «Сексен-ер» күйімен, сондай-ақ Қазан төңкерісі кезінде дүниеге келген «16-жыл», «17-жыл» туындыларымен үндеседі. Ф.Ібішевтің күйінде бұл интонация бірден берілсе, Қ.Ұбіғалиевтің шығармасында біртіндеп, дыбыстарға тұрақталу арқылы жүзеге асады.

Ф.Ібішев «Желтоқсан»

Байсалды, мұндана

Қ.Ұбіғалиев «Желтоқсан»

¹⁴ Күйлердің ноталық материалдары К.Сахарбаевының «Атырау ән-күй мұхиты» (Алматы: Даик-Пресс, 2001. – 784 б.) атты жинағынан алынды.

Тез

Әкесін жоқтау

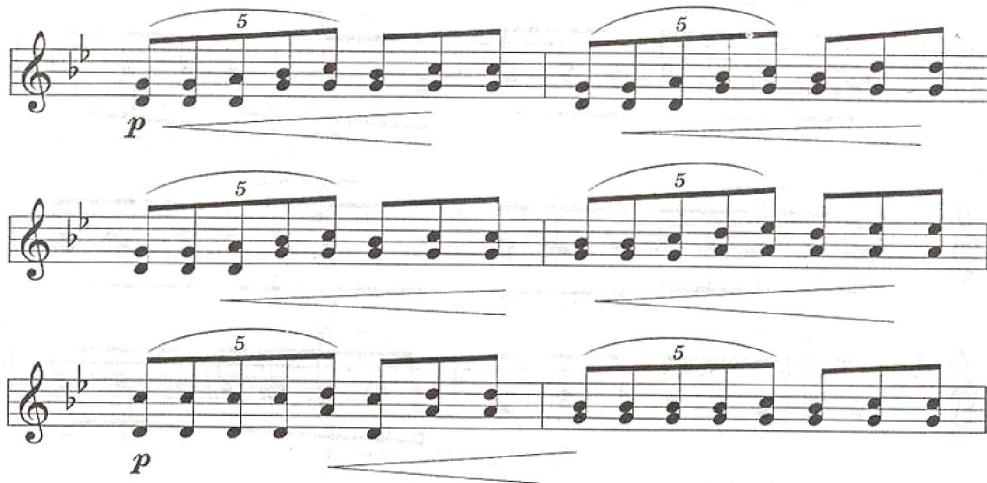
Мұнды $\text{J}=108$

Ке- зім- б(е)е- ді жыр ай- тар,

Сейтек «Сексен ер»

Жылдам. Быстро. $\text{J}=132$

Күйлердің әуен ірімінің желісі «g-g» тірегінен басталып, «g-d^l» тірегіне келіп тұрақталып, үстіңгі ішекте дами түседі. Ф.Ібішев күйінің орта буыны «c^l-g^l» дыбыстарына негізделіп, ал Қ.Ұбіғалиев күйінің орта буыны «e^l-d^l» дыбыстарына келіп, ӘИЖ-нің көшірмесі жүреді. Күй бастамаларына көшу алдында екі күйдің айырмашылығын айқын аңғаруға болады. Осы ретте Қ.Ұбіғалиев терция аралығында дамитын секвенциялық үзбе арқылы келсе, Ф.Ібішев «d-g» тірегінен басталатын кварталарында дамитын секвенциялық үзбе арқылы келсе, Оның интонацияның өзегі сабактастырылады. Оның интонацияның өзегі сабактастырылады. Оның интонацияның өзегі сабактастырылады.

Туындылардың саға бөлімдерінде күйшілер үстінгі ішекте жүретін дәстүрлі әдістен бас тартқан. Екі күйші күй бастамасына оралу барысында секвенциялық үзбелер арқылы келеді. Бірақ Г.Ібішев орта буынға жеткенде глиссандо арқылы саға бөліміне қайта көтерілу арқылы үзіп тастап, жана интонацияны қайталап көшсе, Қ.Убігалиев бас буынға жеткенше секвенция үзбелерін жалғастырады. Шығармалар күй бастамаларын қайталап, орта буын арқылы бас буынға келіп, дәстүрлі аяқталады.

Осы оқиғага арналған күйдің бірі композитор В.Питерцевтің «86-жыл» атты туындысы. Бұл шығарма ең алдымен 1996 жылы жарыққа шыққан «Мереке» атты күй жинағында, кейін «Үкілі домбыра» атты композитордың енбегінде жарияланған. «86-жыл» күйі желтоқсан оқиғасының бес жылдығына орай шығарылған. Автор бұл туралы: «Кюй «1986-жыл» в кульминации которого проходит тема народной песни «Елім-ай!» написан к пятилетию трагических событий 1986 года и впервые исполнен в концерте 16 декабря 1991 года» [1, 151-б.], – деп жазған.

Орташа екпінде жүретін күй 5/8 өлшемде дамиды. Күйдің тұрақты тірегі «d-a». Шығарманың бас буынында, орта буынында және саға бөлімінде жоғарғы ішекте дамитын әуен квартта аралығын қамтитын интонацияға негізделген. Мұнда «Елім-ай» әнінің алғашқы мотиві естілсе¹⁵, сағадан кейін жүретін бөлімде бұл әннің әуендейтік тармағын күйдің ыңғайына лайықтап дәйексөз ретінде келтіріледі. Бұл әнге музыкатанушы-ғалым Б.Г.Ерзакович: «Печальная мелодия «Елім-ай!» состоит из коротких выразительных двухтактовых фраз (за исключением одной трехтактовой), а по интонационному складу она, в известной мере, ассоциируется с похоронными напевами жоктау» [3, Б.144-145], – деген анықтама берген.

A Широко. $\text{♩} = 80$

В.Питерцев «86-жыл»

¹⁵Ән дәстүрінде «Елім-ай» мотивінің негізін Б.Тұрмагамбетова «Заман-ай» әнінен табады. Бұл туралы зерттеуші: «Шығарманың жазылу барысында композитор бұл «Елім-ай» әнінің жалғасы деген екен. Ия, әннің табиги минорда журуі мен әуен үзігінің квартта интервалына секвенциялануы, мотивтердің ән бойында қайталанып келуі халықтық «Елім-ай» әнімен ортақ нышандарды байқатады» [2, 103-б], – дейді.

Композитор күйдің басынан аяғына дейін «Елім-айдың» мотивтерін пайдаланып, 1986 жылғы жастар көтерілісіне арналған туындының мазмұнын тереңдетеді. Себебі, бұл ән «Ақтабан шұбырынды» атанған жонғар шапқыншылығы кезеңінен жетіп, XX ғасырдағы желтоқсан қозғалысында да маңызды міндет атқарған әннің бірі болып саналады. Ғалым Ш.Елеуkenов «Тәуелсіздік биігінен» атты еңбегіндегі Е.Хасанғалиевпен кездескен әңгімесінде көтеріліс алаңында композитордың «Атамекен» әнімен бірге, «Елім-ай» және «Мениң Қазақстаным» әндерінің орындалғанын: «... «Атамекен» 17-18-желтоқсанда екі күн, екі түн бойы шырқалды емес пе? Оған қоса «Елім-ай!», «Мениң Қазақстаным» айттылды. Өзіңіз білесіз, мен көтеріліс болған алаңынң іргесіндегі үйде тұрамын ғой. Брежнев алаңы /қазіргі Республика алаңы – Е.Ш./ мен Күләш Байсейітова көшелерінің қызылсызында» [4, 221-б.], – дейді.

«Елім-ай!» әннің алғашқы әуендей тармағы «d-d¹» тірегіне тұрақталып, «g» ішегі бурдон міндетін атқарып, «d» ішегінде әуендей тармағы ырғак жағынан өзгеріске ұшыраған түрінде жүреді. Оның әуендей дамуында кездесетін септима аракашықтығы саусақтың керілуін талап еткендіктен аппликатуралық тұрғыдан алғанда қындықтарды туғызады. Ал, әннің екінші әуендей тармағы шарықтау беліміне қайта орылғаннан кейін, «d» ішегі бурдон ұстап тұрып, «g» ішегіндегі кіші саға белімінде дамиды. Күй бас буынмен дәстүрлі аяқталып, агогикалық жағынан біртіндеп сөну арқылы «piano»-ға келеді.

Талданған F.Ібішев пен Қ.Ұбіғалиевтің «Желтоқсан» аттас күйлері мен В.Питерцевтің «86-жыл» деген туындысы, сондай-ақ, Е.Усеновтың ұлт аспаптар оркестріне жазылған «Арнау» шығармасы келешек ұрпақ санасын оятатын дүниелердің қатарына жатады. Бұл туындылар желтоқсан көтерілісі көрініс тапқан жаңа күйлердің пайда болуына негіз салады деп білеміз.

Бүгінгі күні бұл оқиғаның 25 жылдығының қарсаңында домбыра күйлерінің саусақпен санарапты болғаны ойланарлық жағдай. Оған қоса, қазіргі заман күйшілердің шығармашылығында арнау күйлердің кеңінен шығарылатынын ескерсек, солардың ішінде 1986 жылдың ызгарлы, қаһарлы желтоқсанында азаттық үшін ерлік көрсетіп, көтеріліс құрбандары болған Қайрат, Ләzzat, Сәбира, Ербол және т.б. арнаулардың ұшыраспауын байқасақ, неге оларға арнаулар жоқ деген сауалдың туындауына экеледі. Оның себебін алғашқы кезде бұл оқиға туралы сөз қозғауға, оған арналған музыкалық шығармалардың орындалуына тиым салынғаннан кейін күйлер туындаған деп білсек, ал қазіргі кезде уақыт өткен сайын ұмыт болып бара жатқаннан кейін шығарылмайды деп білеміз. Сондай-ақ, Б.Шайманұлының: «Тәуелсіздікті алып берген бұл көтерілісті біз бар-жоғы аландарда концерт көріп, би билеумен ғана өткіземіз» [5], – деген жолдарынан бүтінгі күннің ақықатын көреміз.

Сондықтан алаш елін тәуелсіздікке жеткізген желтоқсан көтерілісі мен жастардың қаһармандығын мәнгі есте сақтау үшін үлкен талаптар қойылып, мемлекеттік деңгейде іс-шаралар өткізу қажет. Атап айтқанда:

- осы оқиғаға арнайы жазылған шығармалардан тұратын күйші-композитордың байқауын ұйымдастыру;

- жастар көтерілісі тапқан озық туындыларды жоғары және орта оку орынында жүретін «Қазақ музыкасының тарихы», «Халық шығармашылығы», «Этносольфеджио», «Мәдениеттану» және т.б. пәндердің бағдарламаларына енгізу;

- желтоқсан қозгалысына арналған ән-күйлер жинағын шығару;
- бұқаралық ақпараттар құралдарынан осы оқиғамен байланысты шығарылған туындылар үнемі берілу керек.

Келешекте бұл талаптарды жүзеге асыру арқылы тілін, дінін құрметтейтін, елін, жерін, Отанын сүйетін және тәуелсіздікті бағалайтын патриот азаматтарды тәрбиелей аламыз деп сенеміз.

Мақаланы өмірден өтіп кеткен желтоқсандақтардың атынан, бүгінгі ұрпаққа ескерту ретінде жолданғандай шығарылған Кәкімбек Ердібаевтың «Желтоқсан құрбандағының хаты» атты әнін мәтінімен түйіндейміз:

Бізді еске ала ма,
Сол аланға бара ма?
Кан төгілген жерлерге
Гүл шоқтарын қоя ма?
Біздің іске сеніді ме?
Әділ баға берді ме?
Адалдығын ызының
Жан анашым билді ме?
Қазағымның намысын
Ту көтердік бағы үшін.
Атқа қондық біз жастар,
Азаттықтың таңы үшін! [6].

ӘДЕБІЕТ

1. Питерцев В. Укілі домбыра. – Алматы. 2011. – 200 б.
2. Тұрмагамбетова Б. Замана үні «Заман-ай» // Керуен. № 03(24) 2011. – Б. 91-99.
3. Ерзакович Б.Г. Песенная культура казахского народа. – Алма-Ата, 1966. – 401 б.
4. Елеуженов Ш. Тәуелсіздік білгінен. Зерттеу, эссе, әңгіме. – Алматы: Арда, 2007. – 400 б.
5. Шайманұлы Б. Желтоқсан оқиға ма, көтеріліс пе, жоқ әлде ұлт-азаттық қозғалыс па? // www.adyma.kz
6. Желтоқсан құрбандағының хаты // www.kuttybolsun.kz

Резюме

В статье рассматриваются кюйи, посвященные декабрьским событиям 1986 года. Автор анализируя одноименные произведения Г.Ибисева и К.Убигалиева «Желтоқсан» и В.Питерцева «86-жыл» выявляет интонации жанра «жоктау» и народной песни «Елім-ай», а через сравнительный анализ кюев раскрывает ценность произведений.

На пороге 25 летнего юбилея декабрьского события в статье поднимаются вопросы о малоизученности и малоиздаваемости произведений, посвященных памяти жертв декабрянского события. Данное событие – есть цена, которую заплатил казахский народ за свободу и независимость своей республики. И чтобы это сохранилось в народной памяти, автор считает необходимым проводить на государственном уровне мероприятия, творческие конкурсы кюйши-композиторов, приуроченные событиям 1986 года, издать сборники лучших образцов песен и кюев, регулярно передавать их по радио и телевидению, а также внедрить их в учебный процесс высшего и среднего звена музыкального образования.